

Başvuru: 25.05.2016 Kabul: 20.06.2016

İSLAM'DA KESB DOKTRİNİNİN KÖKENİ

W. M. WATT* | İbrahim Hakkı İNAL**

İnsan fiillerini yaratanın Allah olduğu, kulun ise yalnızca bu fiillerin kâsibi ya da müktesibi olduğu şeklinde formüle edilen doktrinin Sünnî İslam düşüncesine girişi konusunda bazı muğlak noktalar bulunmaktadır. Bu doktrin bazen Eş'arî'ye izafe edilir; ancak onun bu görüşü *Makalâtü'l İslâmiyyîn*'de başka müelliflerin fikirleri sadedinde sıkça ele aldığını görmekteyiz. Bu tebliğde, *Makalât*'ta *kesebe* ve *iktesebe* fiillerinin farklı kullanışları analiz edilmek suretiyle söz konusu kavramın kökeni ve kavramsallaşma süreci tahlil edilmeye çalışılacaktır.

Şu ana kadar *Makalât*'tan önce kaleme alınmış, meselâ *Kitabul-intisar* ve benzeri herhangi bir eserde, *kesebe* fiilinin teknik anlamda kullanıldığına rastlamadım. Daha sonraki yazarlar bu kavramı sıklıkla, bu terimi duymuş olma ihtimalleri bile olmadığını rahatlıkla iddia edebileceğimiz daha önceki kelimcilerin görüşlerini açıklarken kullanmışlardır. Bu cümleden olarak, mesela Şehristanî, Haricî alt gruplardan Şuaybiyye'nin "Allah kulların fiillerinin halikı, kul ise

* Edinburgh Üniversitesi eski oryantalistlerinden İskoç Oryantalist W. M. Watt 2006. Bu tercüme, Watt'ın, "The Origin of the Islamic Doctrine of Acquisition", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No: 2 (Oct. 1943), ss. 234-247'nin çevirisidir.

** Yrd. Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Anabilim Dalı.

Assistant Professor, Ondokuz Mayıs University, Faculty of Theology, Department of Islamic Sects, Samsun/Turkey. (ibrahimhakkii-nal@hotmail.com)

kâsibidir."¹ Fikrini savunduğunu söyler. Fakat bu, Şehristanî döneminde yaygın kavramların, Eş'arî'nin kabaca "kimse Allah'ın dilemediğinden başkasını gerçekleştiremez ve kulların fiillerinin halikı Allah'tır."² şeklinde formüle ettiği görüşe uyarlanmasından ibaret olsa gerektir. Aksine, el-Eş'arî, Şehristanî gibi, kelamcılarının bir kısmını birçok açıdan Sünnî ve bir kısmını da başka birçok açıdan gayr-i Sünnî olarak kategorize etme eğiliminde değildi. Onun yapmaya çalıştığı şey, büyük ölçüde, kaynaklarından aldığı bilgileri kelimesi kelimesine aynen aktarmaya çalışmaktan ibaretti. Bununla birlikte, Eş'arî'nin kaynaklarının, diğer kelamcılardan bilgi aktarırken, bunları kendi süzgecinden geçirmiş olmaları ve kendi terimleriyle aktarmış olmaları mümkündür. Üstelik kendilerinden bilgi aktarılan diğer kelamcılar muhalif kanada mensup ise bu terminoloji ile oynama çok daha ihtimal dâhilindedir. Bütün bu ihtiyât kayıtları saklı tutulmak kaydıyla söylemek gerekirse, *Makâlat*'ta verilen bilgiler güvenilir kabul edilebilir.

1. DIRAR B. AMR

Dırar b. Amr'ın Mutezile'den ayrılmasına onun şu görüşü neden olmuştur: İnsan fiilleri yaratılmıştır; bir fiilin iki fâili vardır. Bunlardan biri fiili yaratan Allah'tır, diğeri ise bu fiili *iktisab* eden kuldur. Ona göre, aslında insan fiillerinin gerçekte fâili Allah'tır. İnsan da fiillerinin gerçekte fâilidir.³

Dırar, ayrıca *idrâkin* kâsibi'nin kul, yaratıcısının Allah olduğunu söyler⁴ ve bir kimsenin fiillerinin bir başkasında doğurduğu neticeler (*mütevellid* fiiller) açısından meseleye yaklaştığımızda da, bu

¹ Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, s.97

² Eş'arî, *Makâlât*, s.94.

³ Eş'arî, *Makâlât*, s.281.

⁴ Eş'arî, *Makâlât*, s. 383.

fiillerin kâsibinin kul, halıkı'nın Allah olduğunu savunur.⁵ Bu son iktibaslar, bilinen bir formülasyona işaret eder mahiyettedir ki bu da "iki fâil" kavramıdır ve bu tamlama orijinal bir düşünceye işaret etmektedir. Bu orijinallik ve basitlik, Dırar'ın, insan fiilleriyle ilgili *kesb* teorisini ilk ortaya atan kişi oluşunun kuvvetle muhtemel olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, Dırar öylesine muğlak bir karakterdir ki, onun üzerinde durduğumuz bu kelâmî konuya dair görüşü hakkında bir şeyler söylemeden önce, kendisinin İslam düşüncesinin gelişim sürecindeki genel rolünden bahsetmek gerekmektedir.

Hayyat, *el-İntisar*'da⁶ İbni Ravendî'nin şöyle dediğini aktarmaktadır: “Allah'ın *mahiyyeti* doktrini söz konusu olduğunda, bu görüşün Mutezilenin iki büyük âlimi, Dırar ve Hafs el-Ferd tarafından savunulduğunu, Sümame ve ayrıca Hüseyin b. Neccar, Süfyan bin Sahtan ve Burğus'un da bu görüşe kail olduklarını görülmektedir.

el-Hayyât cevaben: “Bu konudaki cevabımız şudur: Dırar ve Hafs söz konusu olduğunda bilmek gerekir ki onlar cevher görüşleri ve insan fiillerinin yaratılmış (*bi'l-mahluk*) olduğu şeklindeki kanaatlerinden dolayı Müşebbihe'den sayıldıkları için Mutezile'ye mensup olmaları mümkün değildir. Daha sonra, Bişr el-Mutemir'in şiirinden bazı mısralar aktarmaktadır.⁷ Muhtemelen Mutezile adına konuşarak, bu mısralarda Bişr, Dırar ve Hafs el-Ferd'i reddederek onlar gibi düşünenleri eleştirmekte ve onların imamlarının Cehm bin Safvan olduğunu iddia etmektedir.

Dırar'ın Cehmiyye ile bir şekilde irtibatı olduğu hususu İbni Murtaza tarafından da dile getirilmektedir.⁸ İbn Murtaza, “Şahhama göre, Dırar kabir azabını kabul etmezdi” demektedir. *Fıkh-ı Ekber*

⁵ Eş'arî, *Makâlât*, s.408.

⁶ Hayyat, *İntisar*, nşr. Nyberg, s. 133.

⁷ Hayyat, *el-İntisar*, 134.

⁸ İbn Murtaza, *Münnye*, nşr. Arnold, s. 40.

(10. Maddede) de bu reddediş Cehmî olmanın alâmeti olarak gösterilmektedir.⁹

Makalât'ta el-Fark Beyne'l-Fırak ve *el Milel ve'n-Nihâl* de ve diğer eserlerde, kendilerine ayrılan yerden hareketle, Cehmiyye'nin Mutezile'nin alt guruplarından herhangi birisine denk, önemsiz bir grup olduğu intibahı edinmek mümkündür. Bu sebeple, Eş'arî'nin *el-İbane'de*, Cehmîleri, Harurîler bir diğer isimlendirmeye Haricîlerle ve Mutezile ile aynı düzlemde değerlendirmesi şaşırtıcı bir durumdur. Fakat başka delillerden de hareketle denebilir ki, Eş'arî'den yaklaşık bir asır önce Cehmîler önemli bir konuma sahipti. Birçok kelimacı onlara karşı çıkmış ve görüşlerini eleştirmek için reddiyeler yazmıştı. Ahmed bin Hanbel'in *er-Redd ale'l-Cehmiyye*'si ve İbni Kuteybe'nin *İhtilaf fil-lafz*'ı bu meyanda zikredilebilir. Bu konuda İbni Teymiye'nin *el-Akide el-Hameviyye*'sindeki listeye bakılabilir.¹⁰ Yine kaydedilmelidir ki Cehmiyye, yukarıda da işaret edildiği üzere, *Fıkḥ-ı Ekber*'in en eski versiyonlarında zikredilen yegâne mezheptir.

Bunlardan hareketle şu sonuca varmamız mümkündür: Cehmiyye, Me'mun döneminde ya da muhtemelen daha da önceki dönemde yaşamış olan Ebu Hüzeyl ve Nazzâm gibi büyük Mutezili âlimlerin yaşadığı çağda, kelimacıların önemli bir kesimini teşkil ediyordu. Aslında bu ikili grup arasında kesin sınırlar çizmek zordu. *Kitabu'l-İntisar*'da farklı kişilerin mesela Dirar'ın (hattâ Cehm bin Saffan'ın bile) Mutezile'ye mensup olduğu görüşü;¹¹ (fakat bu onun kendi iddiasıydı ve çok da bir önemi yoktu) *İbane'de*¹² el-Eş'arî'nin Ebu Hüzeyl' i Cehmiyye'nin liderlerinden birisi olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır ki kullandığı ifade "*şeyhun min-*

⁹ Wensinck, *Muslim Creed*, s.104.

¹⁰ Schreiner, *Beitroge Zur Geschichte der theologischen Bewegungen im Islam, Separatdruck*, içinde s. 120 vd.

¹¹ *Kitabu'l İntisar*, s.126.

¹² *İbane*, s.48.

hüm"dür; zamirin merciinin az önce zikrettiği Cehmiyye olduğu açıktır. Cehmiyye ve Ebu Huzeyl'in cennet ve cehennem sonlu olduğu konusunda ortak kanaate sahip oldukları görülür.¹³

Cehmiyye'nin tevhide vurgu yapması -kendisi *İntisarda*, *mu-vahhid* olarak adlandırılır-¹⁴ Mutezilenin *Ehlü'l adl ve't-tevhid* olarak adlandırılmayı tercih etmesiyle benzerlik arz etmektedir.

Öyle anlaşıyor ki, kendilerini Mutezileden tefrik etmenin çok da kolay olmadığı, tıpkı onlar gibi tevhide vurgu yapan ve fakat onların aksine Allah'ın Kadir-i mutlak olduğunda ısrar eden bir grup mütekellim söz konusuydu. Muhtemeldir ki sırf onlar Sünniliğe çok yaklaştıkları - ve Sünnilik de onlara çok yaklaştığı- içindir ki bu mütekellimlerin izini sürmek zordur. Onların takipçilerinin Sünniliğe entegre olma temayülünde olduğu anlaşılmaktadır. Müslümanların inançlarının kökenini, sırf o konudaki itikatlarını pekiştirme saikiyle araştırdığı göz önünde bulundurulduğunda, bu bahsettiğimiz izini sürmenin zor olduğu ve kelamcıların eserlerini incelemenin çok da motive edici bir yönünün bulunmadığı anlaşılabılır bir durumdur. Böyle olunca da, ihmal edilen bu eserler bize kadar ulaşmamıştır. (Sonraki dönem Cehmiyye'nin hicri 128 de öldürülen Cehm b. Saffan ile ilişkisi bizi burada ilgilendirmeyen zor bir meseledir).

Cehmîlerin insan fiilleri konusundaki görüşleri şudur: İnsan fiilleri cematın fiilleri ile aynı düzeydedir. Dünya dönüyor, taş yuvarlanıyor ya da güneş batıyor dediğimizde, söz konusu işlere bu fiillerin dahil, nasıl ancak mecazî anlamda söz konusu ise, Cehmiyye 'ye göre, fiiller de ancak mecazî anlamda insana izafe edilebilir ve aslında gerçek fâil Allah'tır.¹⁵ Şüphesiz insan fiillerini bu şekilde anlamak, insan iradesini önemsiz göstermekten ziyade, Al-

¹³ Pines, *Atomenlehre*, ss.124.

¹⁴ *Kitabu'l İntisar*, s.126.

¹⁵ *Kitabu'l Makalât*, s.279.

lah'ın kudretini yüceltmek gayesine matuftur. Bu bakış açısına göre, insanın "bir şey yapma" bilincine sahip olduğu hususuna hak ettiği vurgu yapılmamış olmaktadır; bununla birlikte bu anlayışa göre, gündelik hayatta, insanların kendi fiilleri ile taşların hareketinin farklı olduğunu bildikleri ve her halükarda bunları tefrik ettiği kabul edilmektedir.

Dırar, karşıt görüşlü her hangi bir muarızının, "Cehm, Dırarın imamıdır" iddiasında bulunmasına yol açacak kadar, döneminde Cehm ile ciddi derecede yakın ilişki içindeydi. Bu yüzden, Dırar'ın insan fiilleri konusundaki görüşü, Cehmiyye'nin bu konudaki görüşünün zayıflığına bir çare bulma teşebbüsü olarak görülebilir. Cehmiyye gibi, Dırar da, Allah'ın Kadir-i mutlak olduğundan şüphe etmemekte ve yine Mutezilenin, fiillerin vukua geliş aşamasında, ilahî müdahaleyi tamamen devre dışı bırakacak derecede insan iradesini vurgulayan görüşünü de hatalı bulmaktadır. Ona göre, Allah var olan her şeyin yaratıcısıdır ve dolayısıyla insan fiilleri de bu yaratılanlar cümlesindendir. Bu meyanda, insanın hiçbir şekilde, en ufak bir ihtimalle bile, Allah'ı taklit etmeye ve ona benzemeye çalışması ihtimal dâhilinde bile değildir. Ancak, diğer taraftan meseleye baktığımızda, bunun böyle olması, insanın hareketlerinde taş ve güneş ile eşit düzlemde değerlendirilmesi gerektiği anlamına gelmez. Bu noktada, hakikatte insanın rolüne dair, ona izafe edilebileceğimiz bir şeyin *var olduğu* aşikârdır; fakat bunu ifade için ortaya konulan şeyler yeni kavramsallaştırmalar ve yeni tasnifler olduğu için bunu ifade edecek bir terim henüz mevcut değildi. Bu yüzden Dırar *kesebe* (ya da *iftial* babından *iktesebe* fiilini) seçmiştir ve bu kelimeye "fiillerde insana hak ettiği payı vermek" şeklinde teknik bir anlam yüklemiştir. Bu kelime normalde "kazanmak" "elde etmek" anlamlarına gelir; her ne kadar kesb için "*appropriate*", felsefi açıdan muhtemelen daha iyi bir İngilizce karşılık olsa da, genellikle "*acquire*" olarak bu özel teknik anlamıyla İngilizceye tercüme edilmiştir. Fiillerde insanın rolü tam olarak nedir sorusunun cevabı bu yüzden muğlak kalmıştır. Dırar'ın savunduğu şey şudur: Fiillerde insanın rolünün olduğu bir gerçektir; ancak bu, Allah'ın yarat-

masından ya da icad etmesinden tamamen farklı bir durumdur. Bununla birlikte, gerçekte fiilleri Allah'a ve kul olmak üzere iki "ta-rafa" isnad edebilmek için yeterince kıyas zemini mevcuttur. Aksi takdirde, son tahlilde, iki fail doktrini, Dırar'ın muhaliflerinin attığı bir iftiradır.

Kesebe fiilinin tercih edilmesinin Kur'anî dayanakları vardır. Kelime değişik çekimleriyle Bakara 286'da geçer ki Wensinck de¹⁶ aye-ti şöyle tercüme eder: "Allah hiçbir kuluna gücü yettiğinin ötesinde yük yüklemeyiz. Kazandığı (dereceleri) onundur ve iktisap ettiği (kazandığı negatif dereceleri) de onundur (sorumluluğu onun üzerindedir)." ¹⁷

Dırar'ın yaşadığı dönem hakkında önemli bazı hususlara dikkat çekmek istiyorum: Dırar'ı Vasıl'ın muasırını olarak gösteren rivayet temelsizdir. Şehristanî'ye göre,¹⁸ onun, "Allah'ın mahiyeti insan tarafından bilinemez" şeklindeki görüşü, Ebu Hanife'den aktarılan bir görüştür.

Makalat'ta¹⁹ görüyoruz ki gizli şeyler (*kavamin*) konusunda, kendisi, İbrahim en-Nazzâm'ın iddia ettiği *müdahale*lerin söz konusu olmadığı görüşündedir. Eş'arî'nin bu ifadesi, Dırar'ın açık bir şekilde Nazzam'ı eleştirdiğini doğrudan ortaya koymasa da, metnin tamamından onun Nazzam'ın *kumun* doktrininden haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Bısr el-Mu'temir'e izafe edilen *tevellüd* görüşünü de eleştirmektedir.²⁰ Dolayısıyla, belki onlardan birazcık yaşlı olduğu kabul edilebilir ama Dırar bu kişilerden önce yaşamış olamaz. Diğer taraftan ise, Dırar'ın, onlardan daha sonraki bir dönemde yaşadığını söylememizi gerektirecek sağlam bir delile de sahip değiliz. Bütün bunlardan hareketle ben, Dırar'ın, Memun dö-

¹⁶ Wensinck, *Muslim Creed*, s. 213.

¹⁷ Bakara,286.

¹⁸ Şehristanî, s.63.

¹⁹ *Makalat*, s. 328.

²⁰ *Makalat*, s.407.

neminde, muhtemelen de onun iktidarının ilk dönemlerinde, ortaya çıktığı ve yetiştiği kanaatindeyim.

2.HİŞÂM BİN HAKEM

Hişâm b. Hakem, insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına inanmaktadır. Cafer bin Harb, Hişâm b. Hakem'in, "insan fiilleri bir açıdan kendisini tercihidir (*ihitiyarun lehu*), bir diğer açıdan ise zorunlu (*izdırarî*) fiillerdir" dediğini aktarmaktadır. İhtiyarî olma, bu fiillerin insanın *irade* etmesi ve *kesb* etmesi sonucu gerçekleşmesiyle ilişkilidir; ızdırarî olması ise, insanı bu fiilleri işlemeye yönelten saik ve tahrik edici sebep (*es-sebebü'l müheyyic*) ortada bulunmadığı sürece, bu fiilleri insanın kendisinin gerçekleştirmesinin mümkün olmaması cihetiyledir.²¹

Bu görüş, Eş'arî tarafından,²² da Hişâm'ın istitaat konusundaki görüşü ele alınırken detaylıca irdelenmektedir. Hişâm'ın "ashabının" görüşü olarak zikredilse de bu, Hişâm'ın da bu görüşü savunmadığı anlamına gelmez. Zira *Makalât*'ın başka bir yerinde de²³ "Hişâm'ın ashabına" izafe edilen görüşler başka sayfalarda²⁴ Hişâm'a da izafe edilmektedir.

İstitaatın olabilmesinin ön koşulu şunlardır:

1-Sağlam ve sağlıklı olmak

2-Meşguliyeti olmama,

3-Müsait zaman

4-Vasıtaların/aletlerin mevcut olması

5- Fiilin meydana gelmesi için gerekli tahrik edici sebep (*es-sebebü'l varidül müheyyic ellezi min eclihî yekunul- fî"lu*).

²¹ *Makalât*, s.40.

²² *Makalât*, s.42.

²³ *Makalât*, ss.37,41.

²⁴ *Makalât*, s.493,515.

Hişâm b. Hakem, fiilin hadis, yani yaratılmış bir sebeple (*es-sebebul hadis*) meydana geldiğini iddia etmiştir. Bu sebep bulunduğunda, Allah o fiili meydana getirir ve kuşkusuz fiil de gerçekleşir. “Dolayısıyla, ona göre, fiili gerekli hale getiren *sebeptir*. Bunun dışındaki *istitaat*, fiilin meydana gelmesini gerektirmez.” Bu yüzden Hişâm, insan fiillerinin, Allah tarafından belirlenen sebepler zincirinin sonucunda gerçekleştiğini, fakat insan iradesinin bu zincirin sadece bir halkasını teşkil ettiğini düşünmektedir.

Tıpkı Cehmiyye ve Dırar gibi, Hişâm'ın da Allah'ın Kadir-i mutlak olduğuna inanmış olduğu hususunda bir şüphe yoktur. Onun ızdırarî fiiller ile ihtiyarî fiiller ayrımı yapması, insan fiilleri ile taşın yuvarlanması fiili arasında (ki bu durum Cehmiye tarafından ihmal edilmiş bir noktadır) fark olduğunu ortaya koymak için tasarladığı bir başka teşebbüsü olarak görülebilir.

Eş'arî, Cehmiye ile Hişâm arasındaki bazı bağlantıları Cehm ile ilgili aktardığı pasajda zikreder: “İnsan fiili ile taşın yuvarlanması arasındaki yegâne fark şudur: İnsan fiilleri söz konusu olduğunda Allah, insan için fiili meydana getirecek *kuvveti*, fiili yapması için *iradeyi* ve bunu tercih etmesi için *ihtiyan* yaratmıştır.”²⁵

Bu görüş her ne kadar îma edilse de burada bütün yönleriyle ele alınmadığı ve ihtiyar ile ızdırar arasındaki farktan bahsedilmediği için şöyle bir sonuca varmak makul gözükmektedir: Hişâm bu tür ayrımı yapan ilk kişidir ve ayrıca en azından ihtiyar teriminin mucidi kendisidir. Burada açıklanan görüş Hişâm zamanında ya da ondan kısa bir zaman sonraki bir dönemde Cehmiyye'nin ortaya attığı bir görüş olabilir.

Bu arada belirtmek gerekir ki *Makâlât'ta*, Ritter'in eklediği İndekste, Hişâm'ın vefat tarihi yanlışlıkla 299 veya 279 olarak yanlış verilmiştir. Hişâm muhtemelen Dırar'ın muâsırı ve ondan biraz yaşlıcadır. Ebu Hüzeyl ile ilmi münazaralarda bulunmuştur ve bunlar

²⁵ *Makâlât*, s.279.

eserlerinde kaydedilmiştir.²⁶ Kendisi Nazzâm'ın *kumun* doktrininden haberdardır;²⁷ ancak kendisinin Bişr b. Mutemir'in *tevellüd* doktrinine yönelttiği her hangi bir eleştiriden bahsedilmez.²⁸ Burada Hişâm'ın diğer Râfızîlere yönelttiği eleştirilere yer verilmektedir.²⁹

İktesebe kelimesi, Eş'arî'nin yukarıda Hişâm'ın görüşlerinden bahsettiği birçok pasajda sadece bir yerde geçmektedir. Eş'arî'nin kelimeyi kullanım tarzından, okuyucunun zaten aşına olduğu bir kelimedenden bahsediyormuş gibi bir üslup kullandığını söylemek mümkündür.

Yeni ve orijinal bir kavram detaylıca incelemeyi gerektirir. Asıl kelime, şüphesiz râvîlerden birisi tarafından orijinal versiyona ilave edilmiş olabilir. Muhtemeldir ki, eğer bu terim, Hişâm'ın kendi kullandığı bir terimse -ki böyle olması muhtemeldir- bu şunu gösterir: Hişâm, Dırar tarafından ortaya atılan *iktisab* kavramının farkındadır ve bunu kendi kavramsallaştırdığı ihtiyar ve irade terimleriyle özdeş kabul etmektedir. (Dırar, İbni Hazm tarafından "el-Kufî olarak adlandırılmaktadır. Yine İbni Hazm, Hişâm'ın Kufe bağlantısına gereğinden fazla önem atfetmektedir.³⁰

Hişâm ve bağlıları Dırar'inkine paralel bir düşünce çizgisini temsil etmekteydiler ve bu anlayışa sempatiyle bakıyorlardı; *kesb* teorisinin yayılmasına katkıda bulunuyorlardı ancak kendi tercihleri *ihhtiyar* kavramının kullanılmasından yana idi.

3.EŞ-ŞAHHAM

Mutezile'den birisi olan Şahham şunu savunuyordu. Allah kulların güç yetirdiği şeye güç yetirir. *Makdur*, iki kadir olan Allah ve

²⁶ *Makalât*, s.32.

²⁷ *Makalât*, s.329, ayrıca krş, *Makalât*, s.60.

²⁸ Krş. *Makalât*, s.45.

²⁹ Krş. *Makalât*, s.45.

³⁰ İbni Hazm, *el-Fasl*, IV,s.192.

insan için bir makdurdur. Bunu Kadim yaparsa “zaruri”, insan yaparsa “kesb” olur. Eş'arî, Allah kulların güç yetirdiği şeye güç yetirir mi sorusuna, en-Nazzam, Ebu Huzeyl ve diğer Mutezililer ve Kaderiyyenin olumsuz yanıt verdiklerini ve “bir şeyin iki kadirin *makdu-ru* olması anlamsız ve abestir” (*makdurun vahidun li-kadireyn*) dediklerini aktarır. Bu konuda sadece Şahham aksi görüşü savunmaktadır; onun görüşü aktarılırken yukarıdaki ibare tekrar edilmekte ve ardından şunlar ilave edilmektedir: “İki *kadir*’in her ikisi de tek başına bir fiil işlemeye kudret sahibi olmakla vasıflanır. Ancak, Kadim olan hareketin, kendisi ve insan için bir fiil olmasına kudretle vasıflanamaz. İnsan da, hareketin, kendisi ve Kadim için bir fiil olmasına kadir olmakla vasıflanamaz.”³¹

Şahham o dönemin Basra’sında Mutezilenin önde gelenlerinden biriydi ve Ebu Huzeyl’in tilmizî ve Cubbaî’nin de hocasıydı³² Onun, Dırar’ın bazı görüşlerine sahip olduğu şeklindeki ifadesi aralarında bir irtibatın olduğunu gösterir ve Mutezili bakış açısıyla Dırar’ın *iki fâil* kavramsallaştırmasını yeniden ifade etmektedir ki bu muhtemelen Nazzâm ve Ebu Huzeyl’e muhalefet olarak ortaya konulmuştur. Onların bu konudaki görüşü, her halükârda, Dırar’ın görüşünün reddi üzerine kurgulanmıştı. Bu gerçekleşmesi mümkün değildi, zira o taktirde Şahham insan özgürlüğü görüşünü savunmuş olmalıdır. Dırar’ın bu konudaki görüşünü anlatan pasajın son kısmı, Şahham’ın konuyla ilgili formülasyonunun her hangi bir Dirarî yada Sünnî yorumu devre dışı bırakma niyeti taşıdığını gösteriyor. Muhtemelen o, insanın kolunu kaldırması gibi ihtiyarî olarak da gayr-i ihtiyarî olarak da yorumlanması mümkün fiillerden hareketle akıl yürütmede bulunuyordu. Bu durumda bu tür fiiller bir açıdan bakıldığında insanın “iktisabıyla” gerçekleşmiş olup bizzat insanın kendi fiilleridir; diğer açıdan bakıldığında ise ızdırarî fiiller olup Al-

³¹ *Makâlât*, s.549. Ömer Aydın, Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, terc. s.381.

³² *Münve* 40 ,

lah'ın fiilidir; böyle olduğu için de alternatifler bir diğerini devre dışı bırakmaktadır.

Bağdadi tarafından Şahham ile ilgili verilen malumat yalnızca bu noktaya dikkat çeker ve şunu ima eder: Şahham'ın görüşü, Sünniliği de içeren Sıfatıyye'nin görüşü ile karıştırılmakta; hâlbuki ikisi arasında fark mevcuttur.³³

Bununla birlikte, dikkat çekmek gerekir ki "*makdurun vahidün likadirayn*" formülasyonu Sünniliğin bu konudaki görüşü olarak kabul edilir.

Şahham'ın *kesb* ve *iktisab* terimlerini kullanmasının onun Muammer ile olan irtibatının bir sonucu olması mümkün gözükmemektedir. Bu, ya Muammer'in bizzat kendisinin bu terimlerin kullanılmış olması sebebiyledir ya da onun insan fiilleri konusundaki verdiği bilgiler (bunların Şahham tarafından da benimsendiğini farz ederek söyleyecek olursak) bu tür kavramları cazip terimler haline getirmiştir. Muammer'in Şahham'ı bir dereceye kadar etkilemiş olması hususu Hayyat'ın³⁴ ondan "Muammerin dostu" diye bahsetmesiyle de te'yid edilmiş olmaktadır. Muammer insanı, aslında, görülemeyen ve maddi olmayan bir *bütünlük* olarak kabul eder ki bu modern dönemde "zihin" veya "bilinç" kavramlarına tekabül eder. Böyle olunca, insan denildiğinde, bedenden son derece farklı bir şey anlaşılır; insan, bedeni yönlendirir ve beden onun alet ve edevatıdır. Hareket, dinlenmek, renk vesaire bedenin eylemleridir. İnsanın yegâne fiilleri ise irade, bilme, reddetme (yani bir şey yapmamayı isteme), spekülasyon, muhakeme, güç yetirme (kudret) ve hayat insana izafe edilmiştir.³⁵

Bu görüş bizim insanın *ızdırarî* ya da *gayr-i ihtiyarî* fiilleri ile *ih-tiyarî* fiilleri arasında ayırım yapmamıza ve bunlar arasındaki farkı

³³ Bağdadi, *el-Fark beyne'l fırak*, s.136.

³⁴ *Kitabu'l İntisar*, s.53.

³⁵ *Makalât*, s.405; ayrıca krş. *Makalat*, s.331

açıklamamıza yardımcı olur. Bu noktada, *irade* fiilinin bizatihi kendisine yapılan vurgu neredeyse Kantçı anlayışla aynı çizgidedir. Fakat bu görüş, zahirdeki hareketi bedenin eylemi/fiili kabul ettiği için, niyet ve iradenin zahiri fiillere nasıl dönüştüğünü açıklamada kifayetsiz kalmaktadır.

Hareket, bir bakıma, insanın fiilidir; zira, bu sayede insan kuralları yerine getirir; fakat esasen insana izafe ettiğimiz şey onun iç eylemidir (*inner act*). İnsanın iç dünyasıyla dışa yansıyan eylemi arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından, öyle anlaşıyor ki, özellikle Kur'anî bakış göz önünde bulundurulduğunda, *kesb* uygun bir terimdir.

Kesb terimi Eş'arî tarafından, Muammer'in görüşlerinden bahsederken, iki yerde zikredilmektedir.

Bu *kesb* ve *halk* sözcüklerinin birbirini karşılıklı dışlayan iki kavrama örnek teşkil etmesini gösterir.³⁶ Ele alınan konulardan birisi insan hareket etmeye karar vermesi ve fakat aslında yerinde sayması meselesidir. Bu "hareketsiz kalma", Muammer'e göre, gerçekleştirilmiş bir eylem (*fiil-i mükteseb*) olmadığı gibi hareketsizlik de değildir; fakat yapısı itibariyle (*binya* muhtemelen *tab'* ile özdeştir) "yerinde kalmak" demektir. Bu pasajın detayları biraz muğlak olsa da yine de genel bir resim sunar. Yapılmış *kesbedilmiş eylem* terimi ile ihtiyari fiiller anlaşılmaktadır ve burada *ızdırarî* fiillerin ya da hareketsizliğin zıddı olarak anlaşılmalıdır. Tıpkı, mesela, felç ya da sinir hasarından dolayı bedenın arzu ve iradenin isteklerine cevap vermemesi gibi.

Bu iktibaslar bilgi kırıntıları olup şümullü teori ortaya koymaya ya da sonuç çıkarmaya imkân verecek ölçüde değildir. Bu cümleler zahiri mânâsıyla anlaşılabilir ve akabinde, Muammer'in bu terimi ya kendisinin icat ettiği (ve Dırar'ın ondan ödünç almış olduğu) ya

³⁶ *Makâlât*, s.417

da bunu Dırar'dan alıp kendi sistemine uyarlamış olduğu öne sürülebilir.

Kesb ve mükteseb terimlerinin, ilk defa Muammer'in görüşlerini aktaran kişi tarafından devreye sokulmuş olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir ki bu kişinin de Muhammed b. İsa ve Şahham gibi kendi talebelerinden birisi olması muhtemeldir.

Bununla birlikte, şöyle bir sonuç çıkarmak da mümkün görülmektedir ki o da şudur: Muammer'in takipçileri kesb teorisini kullanmada ön plandaydılar ve ayrıca onlar *kesbi* insanın ihtiyari fiillerini yalnızca cemâdatın fiillerinden değil, insanın izdırarî fiillerinden de tefrik etmek için bu kavramı kullanıyorlardı. Bu da Muammer'in insan anlayışı ile alakalı bir şeydir.

4. EN-NECCAR VE MUHAMMED B. İSA

Makalâтта yalnızca bir yerde, Neccar'ın görüşlerini açıklarken, kesb teorisinden söz edilmektedir:

Neccar, insanın “kesbe” kadir ama “halk” etmeye kadir olmadığını söyler. Bir şeyi elde etmeye (kesb) muktedir kılınan insan o şeyi yaratmaktan aciz kılınmıştır.

Neccâr'ın görüşü, Dırar'ın fikirleriyle ciddi benzerlikler taşımaktadır ve aynı şekilde Dırar'ın kimliğiyle ilgili muğlaklık Neccar için de söz konusudur. Neccar³⁷, “*el-irade el-mücibe*” görüşünü savunanların bu görüşü aktaran kişi olarak zikredilir. Bu görüşü savunanlarla ilgili, bu pasajdan hemen önceki paragrafta verilen isim listesinin Ebu Huzeyl, el-İskafî, el-Ademî, eş-Şahham ve İsa es-Sufî gibi isimlerden oluşmasından da anlaşılacağı üzere, Neccar'ın Mutezile ile ve özellikle de Şahham ve Muammer ekolü ile ilişkisi vardı.

³⁷ *Makalât*, s. 415.

Bağdadi'ye göre,³⁸ en-Neccar, Allah'ın insanın kesbini –*aksab*-yarattığı şeklindeki Sünnî görüşü kabul etmektedir. Yukarıdaki pasaj bu görüşle uyum arz etmektedir. Birbirinin alternatifi olduklarına göre Bu, muhtemelen, Şahham'ın satır aralarında saklı, “*kesb* ve *halkın* aynı türden şeyler olduğu” şeklindeki öneriye karşı bir önlem alma gayesine matuftur. en-Neccar bu ikisinin farklı olduğunu ve insanoğluna yaratmaya benzer bir fiilin bile izafe edilemeyeceğini vurgular.

Makalât'ta, Musa b. İsa hakkında kesb ile ilgili uzun bir pasaj vardır ki en önemli kısmı şöyledir:

Muhammed b. İsa, Mutezilenin, Allah'ı kullarından irade ettiği fiilleri meylettirmeye kudretle vasıflandırmasına karşı çıkar ve der ki: Eğer onları imana meylettirseydi, mümin olmazlardı. Adaletle meylettirseydi adil olmazlardı. Aynı şekilde onları küfre meylettirseydi kâfir olmazlardı. Çünkü onlar isteyerek iman etmekle ve isteyerek küfrü terk etmekle emr olunmuşlardır. İstemeyerek iman ettikleri ve küfrü terk ettikleri mümin olmazlar.

O ayrıca şöyle diyordu: Allah bir ilim yaptığı zaman, başkası bu ilimle âlim olur. Aynı şekilde yaptığı her ilim ile başkası âlim olur. Onun yaptığı ve başkasının vasıflandığı her şey hakkındaki görüşü de böyledir. Yine O, bir şehvet yaptığı zaman, onunla başkası şehvetli olur. Onun yaptığı her şehvetle başkası şehvetli olur. O, bir adalet yaptığı zaman, onunla kendisi adil olur. Yaptığı her adalet ile kendisi adil olur. Allah, başkasında zulmü yaratmaya kadir olmakla vasıflanamaz. Ancak Allah başkasının zulmüne kadirdir. Onun, “Allah kadirdir” sözü doğrudur. Fakat “başkasının zulmüne imanına ve küfrüne kadirdir” sözü hatadır. Yine, “Allah, başkasının sonradan kazandığını yaratmaya kadirdir” demek mümkün değildir. “O, başkasının sonradan kazandığını yaratmaya kadirdir” denile-

³⁸ *Fark*, s.195.

mez. Bu meseledeki “O, kadirdir” sözü doğru; “başkasının sonradan kazandığını yaratmaya ve başkasının kazanımını” sözü hatadır.”³⁹

Bu Muhammed b. İsa'nın, Muhammed b. İsa Burğus olduğu hemen hemen kesindir. Genel olarak O, Neccar'ın görüşlerini benimsemiştir.⁴⁰ Zikredilen temel itikadî görüş şudur: “Mütevellid şeyler, tabiatları gereği, Allah'ın fiilleridir. İtildiğinde taşın ileri gitmesi Allah'ın ona verdiği tabiat icabıdır; vurulduğunda ya da kesildiğinde hayvanın acı duyması da, benzer bir şekilde, Allah'ın onda yarattığı tabiat icabıdır.” Burğus her ne kadar kudret-i ilahîyi vurgulama konusunda hassas olsa da, bu anlayış, Muammer'in, “arazlar cevherlerden türerler” şeklindeki görüşüyle son derece benzerlik arz etmektedir. H. Ritterin, *Makalât'ın* takdim yazısında öne sürdüğü, söz konusu Muhammed b. İsa'nın, *Makalât'ta* iki yerde Muammerle ilgili bilgilerimizin yegâne kaynağı olarak zikredilen Muhammed b. İsa es-Sayrafi'nin ta kendisi olduğu iddiası ciddiye alınması gereken bir görüştür.⁴¹ Bu arada Muhammed b. İsa'nın *Makalât'ın* indeksinde yanlış zikredilmiş olduğunu belirtmiş olalım.

Burada zikredilen görüş, bazı Mutezilîlerin savunduklarıyla aynı çizgidedir. Allah insanın kesbini yaratmış olamaz; zira kesb, tıpkı inanç gibi, insanın bizzat kendisinin yapması gereken bir şeydir. Muhtemelen, Burğus'un düşüncesi şöyleydi: Tıpkı, insan vücudunun renginin beden yapısına ve tabiatına bağlı olması gibi iradî fiiller de insanın tabiatına bağlıdır; fakat Muammer arazların görece bağımsızlığını vurgularken, Burğus daha ziyade arazların nihaî olarak Allaha olan bağımlılıklarına vurgu yapar. İnsanın *kesb* kapasitesi, tıpkı bedeninin renkli olabilme kapasitesi gibi, Allah'ın bir yaratmasıdır.

³⁹ *Makalât*, s.552; Türkçe tercüme için krş. Eşari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, trc. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın, İstanbul 2005. s.382.

⁴⁰ *Makalât*, s.284; Bağdadi, Fark, s.197.

⁴¹ *Makalât*, ss.168, 488

Burğus'un yapmaya çalıştığı şeyin, insanın gerçekten irade sahibi bir varlık oluşu düşüncesi ile Allah'ın kadir-i mutlak oluşu fikrini aynı anda savunmanın makul zeminini oluşturmak olduğu anlaşılmaktadır. Zikredilen görüşlere ilaveten, onun üzerinde durduğu bir başka husus, yaratma ve kesbin hiçbir şekilde benzer ya da mukayese edilebilir şeyler olmadığıdır. Kendisinin, 'yaratıcı fail demeyi' demeyi reddettiği rivayet edilir; zira, konuşma dilinde fiil kelimesi hakaret ifadesi için de kullanılmaktadır.⁴² Bağdadî⁴³ Burğus'un, Neccar'dan, "müktesibi" "fail" olarak telakki etmemesi sebebiyle farklılık arz ettiğini söyler. Burğus'un böyle değerlendirilmesi, onun Dırar ve Neccar ile olan ilişkisiyle uygunluk arz eder.

5. MUTEZİLİLER ARASINDA SONRAKİ DÖNEMDEKİ TARTIŞMALAR

Kesb ile ilgili kavramsallaştırmalar Bağdat Mutezilesinin görüşleri muvacehesindedir.⁴⁴

Allah, kullarının fiiline, onları kudretli kıldığı şey cinsinden olana güç yetirmekle vasıflanamaz. O, kulları için mümin olacakları bir iman, kâfir olacakları bir küfür, asi olacakları bir isyan ve müktesib olacakları bir kesb yaratmaya kudretle vasıflanamaz. Onlar, Onun, kulların hareketli olacakları hareket, mürid oldukları irade ve şehvetli oldukları şehvet yaratmaya kudretle vasıflanmasını caiz görmüşlerdir. Onlar, Allahın yaptığı hareketin, insanın yapmış olduğu harekete muhalif olduğunu iddia ettiler. İnsan, fiilini Allah'ın fiiline benzetirse, o zaman insan Allah'a benzemiş olur.

Bu görüş, sıfat-ı zat ve sıfat-ı fiil konusunda⁴⁵ Bağdat Mutezilesi ile paralel fikirleri olan Şahham'ın ve Burğus'un savunduklarıyla

⁴² *Makâlât*, s.540.

⁴³ *Bağdadî*, Fark, s.197.

⁴⁴ *Makâlât*, s.550

⁴⁵ *Makâlât*, s.504

benzerlik arz etmektedir. Bunun, fiillerin sınıflarından bahsetmek suretiyle, Şahham'dan miras kalan kafa karışıklığını gidermeye yönelik bir teşebbüs olduğu söylenebilir. İnsanın uhdesinde olan fiiller cümlesinden olarak zikredilen şeyler inanç, inançsızlık, isyan ve kesbtir; insanın hareket üzerinde bir otoritesinin olup olmadığı konusundaki düşüncelerinin ne olduğu açık değildir. Allah'ın hareketi ile insanın hareketi arasında ayırım yapmak Burğus'un görüşlerini akla getirmektedir. Bu tür yerlerde, yaygın olarak "will" olarak İngilizceye tercüme edilmesi gereken "irade", Allah tarafından yaratılabilen eylem karşılığında kullanılmalı ve bu sebeple de kesb diye isimlendirdiğimiz iradî fiillerden tefrik edilmelidir. Muhtemelen, kesb burada daha ziyade arzu edilen, yani izdirarî şey karşılığında kullanılmalıdır.

Fark edebildiğim kadarıyla, Eş'arî tarafından, kesb kavramsallaştırmasından bahseden yalnızca bir başka Mutezileden bahsedilmektedir ki, o da en-Naşı'dır.⁴⁶ Hatta Eş'arî'nin ondan bahsetme vesilesi de onun görüşlerini eleştirme gayesidir. en-Naşı, insan ancak mecazî anlamda fail olduğu, gerçek failin ise yalnızca Allah olduğu görüşündedir.⁴⁷ Öyle anlaşıyor ki, Eş'arî'nin bizzat kendisi, onun meseleyi Allah insan fiillerinin mucididir deme noktasına var-dırmadığı ifadelerini ilave etmiştir.

Cübbai, aslında, kesb⁴⁸ teriminden, incelediğimiz dönemdeki kullanılan teknik anlamının yanlış olduğundan şikâyet sadedinde bahseder. Bahsedilen zaman dilimi itibariyle, "kesbi" savunan Mutezililerin artık sahneden çekildiğini görüyoruz.

⁴⁶ *Makalât*, ss.501, 539

⁴⁷ *Makalât*, aynı yer; *Krş Makalat*, s.184

⁴⁸ *Makalât*, s.542.

6. MUTEZİLENİN MUHALİFLERİ

Burğus'un söylem dünyası ile uyuşan görüşlerle ilgili elimizde ancak bilgi kırıntıları mevcuttur. Neccar'ın takipçilerinden olduğu ifade edilen Ahmed b. Selma el-Kuşanî şunları söyler:⁴⁹

İnsan fâildir dediğimizde, bundan, insan hakikaten *halık* olduğunu kastediyorsak, bu yanlıştır. Eğer bu sözümüzle kastımız, insanın *müktesib* olduğu ise, biz de kabul ediyoruz ki insan *müktesib*dir. Fakat o “kesbetme” anlamında “fâil” kavramını kabul etmez.⁵⁰

Yahya b. Ebî Kâmil,⁵¹ bu konuda küçük bir değişiklik yapmakta ve şöyle demektedir: Ben Allah'ın mecazî anlamda fail olduğunu söylemiyorum; insanın da mecazî anlamda fail olduğunu söylemiyorum. İşin doğrusu, gerçek anlamda, insanın müktesib, Allah'ın da halık olduğudur.

Eş'arî, Yahya b. Ebi Kamîlî, Haricîlerin mütekellimi olarak isimlendirir⁵² ve onun insan fiilleri ile ilgilendiğini gösteren malumatlar verir. Bu fikirlerin, muhtemelen Muhammed b. Harb es-Sirafî ile aynı kişi olan Muhammed b. Harb tarafından da paylaşıldığını zikreder. Eş'arî'ye göre, Muhammed b. Harb, ayrıca, idrak konusunda, Burğus'un görüşlerini çağrıştıran fikirlere sahiptir ve kendisinin Ehl-i İsbata ait olduğu anlaşılmaktadır.⁵³ Ayrıca, Burğus'un Muhammaed b. İsa es-Sayrafî olduğunu kabul edecek olursak, o takdirde, Burğus'un, Muhammaed b. Harb'ten başkası olmadığını söylemek anlaşılabilir bir iddia olur.

Makalâtta Ehl-i İsbat (affirmationists) ile ilgili farklı yerlerde referanslar vardır. Onlara bu ismin, ilahi kudretin rolünü kabul et-

⁴⁹ *Makalât*, s.541

⁵⁰ *Makalât*, s.540; Krş. Türkçe terc. Ömer Aydın, s.376.

⁵¹ *Makalât*, s.540

⁵² *Makalât*, s.120.

⁵³ *Makalât*, s.383.

tikleri için verildiği (*isbatü'l-kader*) açıktır.⁵⁴ Fakat bu grubun kimlerden oluştuğu o kadar açık değildir. Dırar'dan Eş'arî'ye kadar “özgür irade” fikrine muhalif herkesi içerdiği gibi bir intiba edinmek mümkündür.⁵⁵ Aşağıdaki pasaj Burğus zamanına ya da daha sonraki bir döneme ait gözüküyor.

Birçok Ehl-i isbat mensubu: “İnsan gerçekten, *kesbetme* anlamında fâildir; fakat *muhdis* değildir. Ben onlardan bazılarının, “insanın gerçekten, *kesbetme* anlamında “*muhdistir*”, dediğini duy-dum.⁵⁶

Ehl-i isbattan bazıları şöyle demektedir: Allah, “yaratır” manasında fiil işler. İnsan, hakiki anlamda fiil işleyemez. O hakiki anlamda *iktisab* eder/elde eder. Eğer insanın elde ettiğinin/iktisab ettiğinin bir kısmını yaratması mümkün olsaydı, tamamını da yaratması mümkün olurdu. Nitekim Kadim olan Zât, fiillerinin bir kısmını yaratabilince, hepsini yaratmış oldu.⁵⁷

Allah, kulları için mümin olacakları iman, kâfir olacakları küfr, asi olacakları bir isyan, *muti* olacakları bir itaat, müktesib olacakları bir *kesb* yaratmaya güç yetirmekle/kudretle vasıflanabilir.⁵⁸ (Bu paragrafı takiben, Ehl-i isbatın, bu söylenenlerin tam da zıddına kail olduklarını ifade eden bir paragraf yer almaktadır.)

Ehl-i isbat şöyle demiştir: Allah başkasının zulmüne, zorbalığına, imanına ve sonradan kazandığına kadirdir; fakat O zulmetmeye, zorbalık yapmaya ve elde etmeye *-en yektesibe* - kudretle vasıflanamaz. Onlar Rabblerini, kulların sonradan kazanmadığı zulme kudretle vasıflandırmamışlardır. Ancak onlardan bazı gruplar şöyle

⁵⁴ Krş. *Makalât*, s.93, 96, 124.

⁵⁵ *Makalât*, s.408.

⁵⁶ *Makalât*, s.540.

⁵⁷ *Makalât*, s.541.

⁵⁸ *Makalât*, s.551; Krş. Ömer Aydın, s. 381.

dediler: Allah, kullarını zulme ve zorbalığa zorlamaya kadirdir. Dünyada Allah'ın faili olmadığı bir zorbalık ve zulüm yoktur.⁵⁹

Bu iktibaslar, söz konusu fikir sahiplerinin, Burğus'a göre epeyce “sağda konuşlanmış muhafazakâr” kelamcılar olduklarına işaret etmektedir. Üçüncü sırada aktardığımız pasaj Bağdat Mutezilesi ve Burğus tarafından ortaya atılan görüşlerin doğrudan reddine yönelik ifadeler içermektedir. Bağdat Mutezilelerinin bazıları şunu iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir: Sadece bir fiil işleme kapasitesi değil, bizzat işlenen tek tek fiiller de Allah tarafından yaratılmıştır; ancak bu, söz konusu fiillerin ihtiyari olarak işlenme özelliğine halel getirmez.

Sırf konu bütünlüğünü sağlamış olmak gayesiyle şunu da vurgulamak gerekir ki *kesb* ve *iktisab* konusu, Abdullah ibn Küllâbın görüşlerinin ele alındığı pasajda da, ele alınmıştır. İbn Küllâb *kesb* ile ilgili olarak, Kur'an tilavetinin insanın kesbi olduğunu ifade ederken;⁶⁰ iktisab söz konusu olduğunda ise, insanın konuşmasının *izdırarî* de *ihtiyarî* de olabileceğini söyler.⁶¹ Bu son derece az bilgi kırıntılarından hareketle –üstelik de râvî müdahalesi ihtimalini de göz önünde bulundurarak- onun [bu konudaki] genel fikir silsilesine dâhil olduğunu söyleyebilmek neredeyse imkansızdır. Kendilerine *kesb* görüşü izafe edilen Zeydiyye'nin, bu konuda, yaygın Mutezili doktrini benimsediği görülmektedir.

7. EŞ'ARİ

el-Eş'arinin Ehl-i isbata izafe ettiği görüşleri benimsediği ve muhtemelen ilk açıklayan kişinin de kendisi olduğu söylenebilir. Ancak, *Makâlât*'ta iki yerde, Eş'arî kendine has şahsi görüşlerini öne sürmektedir.

⁵⁹ *Makâlât*, s.554.

⁶⁰ *Makâlât*, s.602.

⁶¹ *Makâlât*, s.605.

Bana göre hakikat şudur: iktisabın manası, bir şeyin *muhdes bir kudret* ile meydana gelmesidir. Böylece o şey, kendi kudretiyle onu meydana getiren kişinin kesbi olur.

Kanaatimce, Allah insanın kesbi olarak yaratmaya muktedir olduğu her konuda, kullarını bunları yapmaya icbar edebilir; ayrıca, Allah kullarını zulme zorlamaya da kadirdir.⁶²

Bu iktibaslara ilaveten, Eş'arî'nin *İbane*'de *iktisab* kavramının sadece bir defa şu şekilde kullanmış olduğunu belirtmemiz gerekir: "Allah'ın kudret alanı içinde, Onun muradı hilafına, insan iktisabından bahsetmek mümkün olmaz."⁶³ Bu terimin, Eş'arî'nin, ne *İbane*'sinin başında, ne de *Makalât*'ta, kendi benimsediği inanç esasları listesinde yer almadığını hatırlatmak da fayda mülahaza ediyoruz.⁶⁴

Her ne kadar, *Makalât*'ta, *faale* fiilini insana nispet etmekten özenle kaçındığı görülmekte ise de, Eş'arî'nin bu konudaki genel tavrının, bir dereceye kadar insan iradesinin rolünü kabul etmekten yana olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, onun önceliğinin, Allah'ın kadir-i mutlak olduğunu ön plana çıkarmak olduğunu unutmamak gerekir.

SONUÇ

Bu çalışmada da görüldüğü üzere, *kesb* kavramsallaştırmasının ortaya çıkışı Eş'arî'den çok önceki döneme rastlamaktadır. Bu terim Dırrar tarafından devreye sokulmuş olabilir; Mutezile'den Muammer bu kavramın geliştirilmesinde, doğrudan ya da dolaylı, önemli bir rol oynamıştır. Eş'arî'nin bizzat kendisinin bu konudaki rolü ise, Burğus ya da Ehl-i isbata mensup diğer kişilerin az çok Ehl-i Sün-

⁶² *Makalât*, s.552

⁶³ *İbane*, Haydarabad, s.63; İngilizce trc. s.103.

⁶⁴ *Makalât*, s.290-7.

nete uygun bir şekilde formüle ettiği bu doktrinin bazı yönlerini tadil etmekten ibaret olmuştur ve ayrıca kendisinin bu kavrama çok da fazla bir önem atfetmediği anlaşılmaktadır.